

KAPITTEL 8

«...som Zebraer paa Sjøsandén»

*Etableringen av et moderne badeliv på sørlandskysten
i mellomkrigstiden – brytninger og strømninger*

Dag Hundstad

I utviklingen av romlige narrativer spiller turistnæringen en sentral rolle. Reiselivet er avhengig av å produsere fortellinger for å rendyrke stedets egenart, noe som er nødvendig for å tiltrekke seg publikum. Her deltar turistnæringen i samspill med flere aktører, deriblant kunstnere, og dette påvirker også befolkningens identitet. Den tyske etnologen Herman Bausinger fremstiller denne prosessen slik:

The ways in which a region is portrayed by painters or poets strongly influence the content and structure of the «identity» of that region, suggesting the forms for its presentation in leaflets, prospects and advertising. These images then become a significant motivation in the process of choosing that region as the place that tourists want to visit, and there are similar impulses and influences the other way round. All these positions are interdependent and can be regarded as elements in fluid circulation, as parts of an inductive circle or field.²⁷⁵

275. Bausinger 1998, s. 27.

Byggingen av en region som merkevare forutsetter et råmateriale i form av historie, kultur eller natur som lar seg forme og utnytte i markedsføringen. For Sørlandets del har særlig kystlandskapet vært viktig for å skape den regionale fortellingen. Det dominerende bildet av landsdelen er uløselig knyttet til skjærgård, strender og småbymiljøer som til sammen skaper *Sol, sommer, Sørland*. Dette er imidlertid ikke et naturgitt bilde av regionen: Blikket som vi har på omgivelsene våre, er kulturelt formet. Som vi skal se, var både legevitenenskap, kunst, litteratur, populærkultur og moter med på å skape det turistiske bildet av Sørlandet.²⁷⁶

Denne artikkelen har søkelys på en bestemt side ved «turistifiseringen» av sørlandskysten, nemlig bildet av denne delen av landet som *Norges riviera*. Dette bildet ble formet i 1930-årene. Hvordan oppsto denne tankegangen, hvilke innflytelseskilder gjorde seg gjeldende, og hvordan foregikk moderniseringen av badelivet i regionen? De fleste eksemplene i artikkelen er hentet fra stranda Sjøsandene ved Mandal, som siden mellomkrigstiden har vært Sørlandets mest populære badestrand. Lokale praksiser drøftes i lys av internasjonale trender.

Tidligere forskning

Mens turismehistorie er en etablert disiplin med egne nettverk, konferanser og publikasjoner internasjonalt, har emner som angår rekreasjon og reiseliv, i liten grad engasjert norske historikere. Søkelyset har vært på den politiske, økonomiske og sosiale historien, mens hverdagslivets kulturhistorie oftest har vært henvist til etnologi eller folkloristikk. Disse disiplinene har levert enkelte nyttige bidrag til feltet, ved blant andre folkloristen Ørnulf Hodne og etnologen Anders Gustavsson.²⁷⁷ Den historiske kontekstualiseringen i etnologiske arbeider kan likevel være mangelfull, sett fra historikerens synspunkt, og den har ofte i liten grad vært basert på primærkilder. Etter hvert som etnologifaget har fått en sterkere samtidsorientering, er resultatet at kulturhistoriske emner som angår dagliglivet, faller mellom to stoler.

276. Se for øvrig: Hundstad 2011 om utviklingen av den sørlandske turismen og Hundstad 2013 om sørlandsk regionalisme og regionbygging generelt.

277. Gustavsson 1981; Hodne 1994.

Dette avspeiler seg naturlig nok også i historiografien. Slik historikeren Berit Eide Johnsen har påpekt, er det en mangel på større arbeider om turismehistorie, både i Norge og i de øvrige skandinaviske land. Hun har selv vært en pioner innenfor feltet og levert flere arbeider som angår utviklingen av turisme på Sørlandet og bruken av maritime stereotyper og historie i turistnæringen.²⁷⁸

Norge har en rikholdig historiografi når det gjelder lokalhistorie, men nye fenomener som turisme og rekreasjon har i liten grad fått innpass i sjangeren. Her finner vi likevel enkelte unntak, særlig i nyere byhistoriske verker. Her kan det vises til blant andre Knut Kjeldstadli (Oslo), Olav Arild Abrahamsen (Flekkefjord og Farsund) og Bjørn Slettan (Mandal) og Inger Jensens og Åsmunds Svendsens bygdebøker for Hvaler. I 1990 var et tema-nummer av *Agder Historielags årsskrift* viet turisme på Agder. I tillegg kan det nevnes at et utstillingsprosjekt ved Vest-Agder-museet resulterte i en publikasjon, *Sol, sommer, Sabeltann – Sørlandsturismen i 100*, som ble utgitt i sammenheng med feiringen av lanseringen av landsdelsnavnet Sørlandet i 2002. Vest-Agder-museet har fortsatt å følge opp temaer knyttet til turisme og rekreasjon, blant annet gjennom et prosjekt om plastbåter, som var tema for museets årbok i 2011.²⁷⁹

Av arbeider som går mer spesifikt inn på badelivets utvikling, må for det første den engelske turismehistorikeren John Waltons arbeider om engelske badebyer fremheves. Den engelske historikeren John Travis har skrevet om tradisjon og kontinuitet når det gjelder engelske sjøbadepraksiser, mens sosiologen Jean-Didier Urbains *Sur la plage (At the beach)*, er av mer allmenn karakter. Urbain har mange interessante vinklinger på strandlivet og dets utvikling, men preges av en noe eklektisk bruk av historiske eksempler. Videre har den danske historikeren Poul Holm behandlet badelivet i Skagerrak–Kattegat-regionen i avhandlingen *Kystfolk*, men da fremstillingen stanser rundt første verdenskrig, er ikke utviklingen av mellomkrigstidens masseturisme kommet med.²⁸⁰ Spesialstudier av det sørlandske badelivet eksisterer ikke i litteraturen. For å gripe utviklingen er man derfor i stor grad henvist til samtidige kilder.

278. Eide Johnsen 2002, 2005, 2008, 2010, 2011 og manuskript.

279. Kjeldstadli 1989, 1990; Jensen 1993, Svendsen 2010; Abrahamsen 1987, 2001, 2007; Abrahamsen, Eide Johnsen, Ertzeid og Aanby (red.) 1990; Slettan 2006; Austarheim (red.) 2002; Pabst (red.) 2011.

280. Walton 1983, 1997, 2000; Travis 1997; Holm 1991; Urbain 2003.

Kilder

Det har tidligere vært kjent at 1930-tallet var banebrytende for utviklingen av turismen på Sørlandet, men det har ikke vært forskning som har gått dypt inn på empiri fra denne perioden. Etter at jeg konstaterte at arkivkildene fra institusjonene som var knyttet til reiselivet, hadde lite materiale, har jeg i studier av reiselivets utvikling i forbindelse med mitt ph.d.-prosjekt arbeidet med lokal- og regionalaviser. For historikeren som vil «ta pulsen» på hverdagslivet, er dette en rik, men tidkrevende kildekategori.

Jeg har konsentrert meg om regionavisene *Fædrelandsvennen* (Kristiansand) og *Agderposten* (Arendal) med hovedvekt på sommermånedene fra cirka 1930 til cirka 1940. I tillegg har jeg utført stikkprøver også for andre perioder av året. Lokalavisene for samtlige sørlandsbyer og tilgrensende byer i nabofylkene ble gjennomgått for sommeren 1934, som var det definitive gjennombruddet for sørlandsturismen. Videre har jeg gått gjennom enkelte riksaviser og landsdekkende ukeblader for å se på hvordan Sørlandet ble fremstilt fra sentrums ståsted. For å få et lokalt blikk på utviklingen i det som ble Sørlandets mest besøkte badeby, gjennomgikk jeg også mandalsavisen *Lindesnes* for perioden 1919–1940. Generelt hadde både region- og lokalavisene stor interesse for utviklingen innenfor turisme, noe som gjenspeiler seg i et høyt antall notiser, intervjuer, leserinnlegg, referater og reportasjer. I tillegg kan annonser fortelle mye om rekreasjon og turisme. Mange av oppslagene reflekterer at kystturisme ikke bare ble sett på som rekreasjon, men også som et helsebringende tiltak.

Sjø og helse

Helt siden antikken har personer fra borgerskapet benyttet seg av badekurer for å restituere seg. I utgangspunktet ble varme og mineralrike kilder i innlandet foretrukket. I disse kildene søkte man å gjenvinne helsen gjennom avslapning og ulike former for terapi. Fra 1700-tallet anbefalte medisinske saltvannsbad og sjøluft for å styrke helsen. Her var det engelskmenn som var pionerer. Delvis bygde disse pionerene praksisene på tradisjoner i eldre folkelig medisin, der folk fra lavere samfunnslag hadde reist til kysten for å kurere ulike sykdommer ved å bade. Slik John Travis påpeker, tyder

dette på at sjøbadingen ikke bare var et fenomen som spredte seg fra høyere samfunnsklasser og nedover, men som også fikk inspirasjon fra de bredere lag av befolkningen.²⁸¹

Når sjøluft (og frisk luft generelt) ble anbefalt, bygde dette på en gammel tankegang om at smittsomme sykdommer bokstavelig talt lå i lufta, i såkalte *miasmer*, som man særlig fant i stillestående luft i byene. Å drikke saltvann ble også sett på som helsestyrkende. Badingen skulle helst foregå ved plutselige dyppinger i kaldt vann, siden sjokkeffekten ble sett på som ekstra gunstig i medisinsk sammenheng. Såkalte *bademaskiner* var kjerrer som ble trukket ut i vannet, ofte av hester, og herfra var det mulig å dyppe seg. Sjøbadterapien ble institusjonalisert i England fra midten av 1700-tallet. En av de fremste forkjemperne for denne formen for terapi var legen Richard Russell (1686–1759), som skrev en avhandling om temaet. Russell anbefalte særlig sjøvann ved behandling av kjertelsykdommer og påpekte at det var langt større helsegevinst i å oppholde seg på kurbad ved kysten enn i innlandet. Utover på 1800-tallet ble de engelske badebyene svært populære. En by som Brighton hadde 117 000 besøkende i 1835, og i løpet av én enkelt måned i 1862 var tallet 132 000. Fra De britiske øyer spredte badebyfenomenet seg til kontinentet utover på 1800-tallet. Slik John Walton har formulert det, er kystturisme og fotball Englands to viktigste kulturelle eksportprodukter.²⁸²

Også Sverige har lange tradisjoner på dette området. I 1779 ble det etablert kurbad i grensebyen Strömstad. Her kunne pasientene drikke helsebringende kildevann og bade i tang og i sjøen. Badet i Strömstad var modell for både Moss og Sandefjord bad, som i henholdsvis 1835 og 1837 ble startet opp som Norges to første kurbadanlegg. Initiativtaker til badet i Sandefjord var legen Heinrich Arnold Thaulow (1808–1894). Thaulow, som senere grunnla Modum Bad, var en anerkjent ekspert på badeterapi eller *balneologi*. Han gjennomførte studiereiser til kontinentet og presenterte egen forskning i flere publikasjoner, deriblant en monografi utgitt på tysk.²⁸³

281. Travis 1997, s. 8 flg.

282. Walton 1997, s. 36–37 (og videre om spredningen på Kontinentet); Löfgren 1999, s. 112 flg.; Urbain 2003, s. 32, 67 flg.

283. Walmann 2007; Sørensen (udatert); Larsen 2009.

Sørlandet lå langt fra de folkerike byene på Østlandet, der tyngden av det norske borgerskapet holdt til, og kysten lengst mot sør ble lenge sett på som for værhard til at forholdene lå til rette for at det kunne etableres sjøbadeanstalter her. I 1890-årene ble det etablert et sjøbad på Fevik ved Grimstad, og i 1903 ble Flekkerø Skjærgaardssanatorium åpnet. Etter noen år ble dette omdøpt til et «Skjærgaardshotel», noe som avspeiler en dreining fra rekonvalesens mot rekreasjon.²⁸⁴

Selv om miasmeteorierne fra slutten av 1800-tallet og utover fikk mindre innflytelse, fortsatte likevel legene å anbefale sjøluft som terapi, iallfall frem til andre verdenskrig. Dette gjaldt også svakelige barn og ungdommer, som ble sendt til feriekolonier ved sjøen. Oslo kommune bygde sin første feriekoloni på Karlsøy i Vestfold i 1897. I 1913 var praksis at skolebarna i byen ble undersøkt av skolelegen før avreisen til feriekolonien. Mens de kjertelsvake barna burde ha adgang til sjøbad, slik doktor Russell hadde anbefalt, ble blodfattige og brystsvake sendt til høyereliggende steder med skog. Også på Sørlandet fikk man etter hvert feriekolonier ved kysten, blant annet på Tromøya. Avisene kunne begeistret rapportere om «solskinnsbarn» som struttet av sunnhet i den gode og rene lufta der. Da havnefogden i Kristiansand i 1933 argumenterte for flere småbåtplasser, begrunnet han dette blant annet med den sunne sjøluften: «[H]vad barna og de eldre med samler av sundhet og helse i sommerens løp herute kan simpelthen ikke overvurderes.»²⁸⁵

I *Fædrelandsvennen* 1927 anbefalte doktor Frimand Koren både sjøbad, solbad og *luftbad* for å styrke helsen. Den sistnevnte terapiformen var anbefalt særlig for «bleksottige», nervøse og søvnløse. Enhver kunne med letthet selv ta luftbad, påpekte Koren. Man lukket alle dørene og satte opp alle vinduene, «og saa spaserer man rundt i Adams dragt en kortere eller længre tid». Når det gjaldt sjøbad og solbad, formante Koren imidlertid om å gå frem med den ytterste forsiktighet.²⁸⁶

Disse advarende holdningene finner vi tallrike eksempler på fra legestandens side. Overdrevne sjøbad kunne føre til gikt, forkjølelse og andre lidelser, mens solbrenthet ble sett på som svært helseskadelig og noe som til og

284. Abrahamsen 1990, s. 13. Om Flekkerø Skjærgaardssanatorium, se: Grindland 1990.

285. *Verdens Gang* 25.05.1913; *Agderposten* 29.07.1938; *Vestmar* 14.06.1934; *Fædrelandsvennen* 26.07.1933; Somdal-Åmødt og Alsvik (udatert).

286. *Fædrelandsvennen* 09.07.1927.

med kunne få en dødelig utgang. Siden man lenge manglet gode produkter som kunne beskytte mot solen, er det ikke underlig at legene ofte gikk ut og advarte solbaderne. Når det gjaldt bading, var det også særlige årsaker til å minne om farene. De dårlige svømmeferdighetene blant folk flest førte til at drukningstallene ved bading var langt høyere enn i dag. Antallet drukningsulykker ved friluftsbading var særlig høyt i godværshelger om sommeren. Det gjorde inntrykk på folk når disse dødsfallene ble nevnt i avisene.²⁸⁷ I badehusene kunne også dem som ikke var svømmedyktige, bade under trygge forhold.

Badehusenes tid

Der kjæmpes en kamp mellom ti abonnenter. Man puffer, man dunker, man hoster, man kremter, i Smalsunds eneste trappe, det gjælder at være rappe!

Disse linjene skrev operasanger Albert Simonsen (1870–1915) i 1903 om herrebadehuset i Smalsund, som ligger ved Skogsfjordens utløp nær Mandal.

Her badet mandalsborgerne fra 1860-årene. Aksjeselskapet «Mandals Badehuse» bygde også badehus for kvinner i Smalsund, lenger inne i Skogsfjorden, og til sammen var det ansatt tre «badekonere» her. Disse badekonene sto for pengeinnkrevingen og passet på at guttungene ikke kom for nær de badende damene. I Skogsfjorden var det klart vann med god temperatur, og derfor var det populært for barn å bade der også utenfor badehusene. De ulike bydelene hadde hver sin faste badeplass i fjorden.²⁸⁸

Den første sjøbadeanstalten i Norge var trolig den flytende «bademaskinen» som ble etablert i Pipervika av Selskabet for Christiania Byes Vel i 1820. De engelske bademaskinene var egentlig anretninger som ble trukket ut i vannet av hester. Denne typen innretninger har vi så vidt vites ikke hatt her til lands. Sjøbadet besto av en pram som lå på svai i Bjørvika. Det var standsmessig innredet med værelser med badekar og værelser med muligheter til sjøbåd, frisør- og barbersalong samt en restaurant med «Conversa-

287. Se for eksempel *Lindesnes* 20.06.1928.

288. *Lindesnes* 27.03.1925; Slettan 2006, s. 327–329. Olaf W. Isaachsen har dokumentert damebadehusene i maleriet *Landskab fra Skogsfjorden* (1887).

tionssalon, Buffet og Altaner udimod Havnen». Anleggets karakter viser at de sosiale funksjonene var minst like viktige som de helsemessige. Billettprisen i Pipervika hindret den alminnelige befolkningen i å benytte seg av denne anstalten, men borgerskapet lot seg forarge over den «fribadingen» med sparsom bekledding som forekom i lavere samfunnslag. Derfor ble det også opprettet badehus for «den simplere klasse Mennesker», for menn og kvinner i hovedstaden henholdsvis i 1839 og 1840.²⁸⁹

I andre del av 1800-tallet spredte skikken med badehus seg også til andre kystbyer i landet. I de mindre byene var dette bare et tilbud for borgerskapet. I tillegg hadde de mest velstående borgerne private badehus i tilknytning til sommervillaer ved sjøen. Badehusene var innredet med en innebygd spillkum som ikke var synlig fra utsiden. Kummen ble heist ned i vannet, visstnok ofte akkompagnert av hyl fra badende kvinner. Der det var langgrunt, måtte bygningene anlegges ved enden av lange brygger. I kummen satt kvinnene godt påkledd i viktariatidens innviklede bade-drakter, som ble nokså tunge når de ble våte, mens mennene ikke brukte badetøy. Ved det nevnte badehuset i Smalsund var det derfor satt opp en vegg for å skjerme for innsyn. I 1890-årene kom de mer anvendelige stripete trikotdraktene i bruk for både kvinner og menn, men mange menn foretrakk likevel fortsatt å bade netto. Dristige ungdommer begynte nå også med «fellesbad» der begge kjønn var med. Etter som svømmedyktigheten økte, ble det vanligere å bruke badehuset som utgangspunkt for å ta en tur ut på dypet, og enkelte steder fikk man stupebrett. Etter hvert var det mest de som ikke var svømmedyktige, som holdt seg til spillkummen.²⁹⁰

Badehuset ble en møteplass for byens bedrestilte. Her kunne saker av ulik karakter tas opp under uformelle omstendigheter. Folk flest badet likevel slik de alltid hadde gjort, fra svaberg og ned i sjøen eller i innlandsvann.²⁹¹ Ved inngangen til 1900-tallet hadde stranda fortsatt liten betydning som badeplass.

289. Flood 1999.

290. Gardåsen 2003; Flood 1999; Slettan 2006, s. 327–329; Abrahamsen 1990, s. 13.

291. Se for eksempel Hoven 1946, s. 141.

Et nytt blick på stranda

I sjømannens mentale kartografi var stranda en fiende. De lumske sandbankene ved Jylland gjorde at man her kunne se en skog av master fra skuter som hadde gått på grunn, noe som gjorde at seilskipene foretrakk å seile langs kysten av Sørlandet i stedet. For bondebefolkningen var stranda først og fremst et sted der man kunne samle tang og tare til fôr og gjødsel.

Da kunstnerne begynte å oppdage sørlandskysten i andre del av 1800-tallet, så de på stranda med et melankolsk og nyromantisk blick. I denne tradisjonen står forfatteren Tryggve Andersens skildring av Sjøsandene, som bygger på erindringer fra Mandal i 1890-årene:

Senhøstes mødte Erik Holk en dag Lilli Herwig paa gaden og gav sig i følge med hende. Hun havde et ærend i et af de yderste hus ved elvemundingen, og da det var besørget, bøiede de af fra byen henimod den øde sandslette langs den aabne strand. Tilhavs stod sneskodden som en sort væg. Det var stille, og sjøen var glat og rolig. Ikke en dønning rullede, og ikke en bølge rørte sig, men nede i fjæren skvulpede det sagte og blødt rislende, og stadig bares sneskodden nærmere, som var den ét med skumringen, der lagde sig om landet. De vandrede en lang stund tause frem og tilbage i den løse sand og stirrede ud mod mørket og vinteren, som seg ind fra havet.²⁹²

I et strandbilde fra Mandal har maleren Amaldus Nielsens valgt et høstmotiv, der et par mennesker i et nærmest uendelig landskap gir en følelse av maktesløshet.²⁹³

Kontrasten er påtagelig når vi ser et bilde som *Sol og ungdom* av den danske maleren Jens Ferdinand Willumsen (1910). Bildet er inspirert av glade barn på stranda i den italienske byen Amalfi. Det solfylte motivet med brune kropper som kontrasteres mot den hvite sanden, utstråler livsvilje og styrke. For den vitalistiske kunsten ble stranda et sted for sol- og kroppsdyrkning. I motsetning til hos nyromantikerne var det individet, ikke landskapet, som sto i sentrum. Det kraftfulle og livsbejaende uttrykket ser vi også hos Edvard Munch i verket *Badende menn* (1908) og i solmotivet

292. Andersen 1900, s. 59–60.

293. Hundstad 2013, s. 62 flg.

i utsmykningen til Universitetet i Oslos aula (1911). De nakne menneskene i vitalistisk kunst kan vi også relatere til den tyske «Körperkultur», som i Norge gjerne ble kalt «nakenkultur», men som vi nå oftest kaller *naturisme*. For naturistene var soling og bading de sentrale aktivitetene, de samme praksisene som vi finner i det alminnelige badelivet, om enn i mer temmede former.²⁹⁴ Det tok likevel tid før det nye synet på stranda materialiserte seg i endrede praksiser for folk flest. For å forankre denne utviklingen i en konkret lokalitet skal vi ta oss en tur på badestranda Sjøsandene i Mandal.

Pionerer på Sjøsandene

Den 800 meter lange Sjøsandene ligger ved utløpet av Mandalselva og er den lengste av en rekke strender som omkranser byen. I 1893 kjøpte Mandal kommune Sjøsandene og den omliggende skogen Furulunden. Før 1930-årene hadde strendene ingen fremtredende rolle i mandalittenes friluftsliv, og strandlivet var i liten grad fremhevet som en attraksjon.

«Oppdagelsen» av Sjøsandene som badested tilskrives skipsreder Martin Weyergang (1829–1916), som også var havarikommisær, trelasthandler, sagbrukseier og russisk og finsk visekonsul. Weyergangs familie satte pris på «det friske og salte sjøbad» og fikk i 1880-årene bygd et badehus på stranda. Det var ingen andre som badet der ute på denne tiden.²⁹⁵

I motsetning til det lokalavisen skrev, var det nok likevel ikke konsulen, men hans kone, som fikk «syn for Sjøsandens verdi som badestrånd». Går vi inn i Weyergangs biografi, finner vi at han i 1865 giftet seg med Emma Pickernell (1842–1911). Emma var oppvokst i en borgerlig familie i havnebyen Whitby i Yorkshire. Byen ble tidlig kjent for helsebringende mineralholdige kilder og utviklet seg på 1800-tallet til en populær badeby, særlig etter at det ble etablert jernbaneforbindelse til byene Pickering og York i 1839. Den lange stranda ved byen er ikke ulik Sjøsandene. Det virker derfor ikke urimelig at Emma oppdaget Sjøsandens potensiale da hun kom til Mandal i 1860-årene, og videreførte barndommens og ungdommens badepraksiser der.²⁹⁶

294. Om vitalismen, se: Lerheim & Ydstie 2006; Hvidberg-Hansen og Oelsner (red.) 2011.

295. *Lindesnes* 13.07.1935.

296. Eivind Wattne Aavik (personlig meddelt).

Briter ledet for øvrig også an når de gjaldt andre rekreasjonspraksiser i området. Engelske laksefiskere var faste gjester i elvene på Agder, og den norskættede lord Salvesens familie fra Skottland, som besøkte Mandal som sommergjester, var med på å stimulere både fotballen og tennissporten i byen på begynnelsen av 1900-tallet.²⁹⁷

Det er verdt å merke seg at adjektivene *frisk* og *salt* ble brukt om familien Weyergangs badeliv. På denne tiden var det helsebringende med strandbesøket i søkelyset. Også den lokale medisinske ekspertisen var oppmerksomme på Sjøsandens muligheter i denne sammenhengen. På slutten av 1870-årene drøftet den lokale legen Johan Hagemann (1840–1919) mulighetene for å etablere en sjøbadeanstalt på stranda. Hagemann var også formann i byselskapet, og han så nok at et slikt tiltak kunne trekke reisende og dermed gi inntekter til byen. Han mente likevel at vannet var for lite salt, og at vinden var for sterk til at dette ville være en god idé.²⁹⁸

Neste gang vi hører om at Sjøsandens ble benyttet, var i 1913 da den danske politikeren og senere mangeårige statsministeren Thorvald Stauning (1873–1942) ferierte i Mandal med innlagte besøk på Sjøsandens etter sin leges ordre. Besøket var foranlediget av et tidlig – men for øvrig mislykket – lokalt fremstøt for å få turister til området, noe som blant annet materialiserte seg i annonser i københavneravisen *Politiken*. Likevel lyktes det bare å lokke én utenlandsk turist til stedet. I inserater i danske sosialdemokratiske aviser skildret Stauning oppholdet slik:

Her ligger opimot Furulunden en kyststrekning kallet Sjøsandens, hvor jeg daglig tar mitt bad. Det er som et lite stykke Skagen med sandstrand, marehalm og klitter, og så med den behagelighet som Skagen mangler, Furulunden, som skjærmer mot stormene fra vest. Her er intet badeanlegg, hvad der ikke generer mig, men det overveies i byen å utnytte den kyststrekning til anlegg av fornødne hus til bruk for badegjester. [...] Badning kan naturligvis iøvrig foregå mange steder heroppe. Fra flere fjellsider er der behagelig adgang til sjøen; særlig berømt, er en kløft imellem etpar fjelle, kallet Ulsviken. Og tar man ut med båt, ser man et fritt og smukt badeliv utfolde sig mellem de mange små klipper, der ligger og skjærmer Mandal mot havets voldsomhet.²⁹⁹

297. Se: Slettan 1971, 2006, s. 349; *Lindenesnes* 30.08.1933.

298. *Lindenesnes* 17.01.1934.

299. Gjengitt i *Lindenesnes* 17.07.1938.

Dansken mente at stedet, som var så «vidunderlig smukt», kunne tiltrekke seg adskillige gjester, i særlig grad fra Danmark og Tyskland, der strandlivet lenge hadde vært populært. I 1890-årene hadde københavnerne for fullt inntatt strendene i Nord-Jylland, flere årtier før man fikk en tilsvarende utvikling på sørlandskysten. Som byens «første turist» ble den danske politikeren 26 år etter, i 1939, invitert til å overvære den lokale festivalen *Mandalsdagen*. Dessverre hadde han ikke anledning til å delta.³⁰⁰

Stauning reiste til den lille sørlandsbyen for å koble av fra et ellers hektisk liv. I så måte var han ikke den første. Forfatteren Tryggve Andersen er allerede nevnt. Andersen oppholdt seg i Mandal i 1892 for å roe nervene, noe som resulterte i den særpregede romanen *Mot kvæld* (1900), som ender med intet mindre enn verdens undergang. Badescener finner vi ikke i romanen.³⁰¹ Da Stauning besøkte byen i 1913, var den unge dansken som tok morgenbad, et særsyn. Enslige svaler som de nevnte, gjorde likevel ingen sommerturisme. Først etter 1920 skulle kyst- og strandturismen få gjennomslag på Sørlandet.

«Busknegersæder» og fribading

I sjøbadingens tidlige fase hadde menn og kvinner benyttet strendene i fellesskap. Utover på 1800-tallet, i «viktoria-tiden», med strenge ærbarhetsnormer og strikt kjønns-moral, ble det mange steder utviklet et regulert og kjønnsdelt regime, der stranda ble inndelt i ulike soner. Dette hadde også sammenheng med at de badende i andre halvdel av 1800-tallet var blitt mer mobile – og derfor også mer synlige – enn tidligere, etter som svømmeferdighetene var blitt bedre og man beveget seg bort fra bade-maskinene.³⁰²

I mellomkrigstiden kom strandlivet igjen til å bli liberalisert. I 1927 sendte en eldre dame reisebrev fra Frankrike til arendalsavisen *Agderposten*. I Nice var det fart i badelivet, men «sandt aa si er det saamend aldeles forfærdelig hvor herrer og damer ublufærdig boltrer sig». Hun påpekte

300. *Aftenposten* 12.07.1939; *Lindesnes* 15., 17.07.1938; Holm 1991, s. 282, 289.

301. Andersen 1900.

302. Travis 1997, s. 13 flg.

at damer og menn hadde badet sammen i Frankrike så lenge hun kunne huske, men dette hadde foregått under den største forsiktighet og hensynsfullhet, «idet paaklædningen var saapas høihalset og dækkende, at det aldrig virket støtende». Tendensen gikk nå i retning av å vise mer kropp, selv om korrespondenten mente dette forhåpentligvis ikke gjaldt det gode selskapet.³⁰³ Her tok hun nok feil: Alle samfunnslag var involverte i fribadningen, og badelivet hadde nå fått en friere karakter også på Sørlandet.

I Mandal befant badehusene seg i 1925 i en sørgelig forfatning, noe innsenderen av et innlegg i lokalavisen beklaget. Her kunne man nemlig virkelig *bade* «og ikke springe omkring som zebraer paa Sjøsand, stekes i sanden, gjennemblæses av vinden og nu og da fugte sit legeme i brakvand krydret med de utroligste elveingredienser».³⁰⁴ Etter 1920 foregikk det likevel en gradvis overflytning av badelivet fra Skogsfjorden til Sjøsand. Selv om badehusene ble rustet opp, fikk de aldri mer den samme betydning, og i 1939 ble det sagt at de ble foretrukket av eldre mennesker. Årsakene til at badehusene mistet populariteten var nok de samme som *Stavanger Aftenblad* påpekte i 1934: Folk «vil bade i frihet, de vil ha sand, gjerne også litt lyng, gress og fjell».³⁰⁵

Overflyttingen var ikke bare en geografisk omlokalisering, men innebar også endrede rutiner. Den største overgangen var at begge kjønn badet sammen på badestranda, i motsetning til i badehusene. Fellesbadingen gjorde strandlivet spennende for ungdommen, men var forvirrende for de eldre. En gjennomgående konflikt var at en del menn nektet å bruke badetøy, men insisterte på å bade netto. Etter hvert som det ble flere folk på stranda, var dette åpenbart et problem. Nakenbadingen blant menn hadde lenge blitt fremstilt som en anakronisme. Slik en petitskribent i hovedstaden påpekte i 1880-årene, trivdes mennene «øiensynlig bedst i det vaade element, naar de er der in puris naturalibus, og de synes at eie en nedarvet, seig Aversjon mot at 'aflægge den gamle Adam' og iføre ham, hvad en mere fremskreden Civilisation frembyder».³⁰⁶ Redaktøren i *Verdens Gang* brukte i 1913 uttrykket «busknegersæder» i denne sammenhengen. I 1922 ble det

303. *Agderposten* 16.04.1927.

304. *Lindesnes* 27.03.1925. Elva førte nok med seg både en del kloakk og annet avfall.

305. *Lindesnes* 07.06.1939; *Stavanger Aftenblad* 14.07.1934.

306. Gjengitt hos Solberg (http://www.revierhavnen.no/?page_id=86).

rapportert om en gruppe badende damer på Sjøsandene som måtte flykte fra to voksne menn som gikk mot dem «uten saa meget som et fikenblad paa sin krop».³⁰⁷ På tross av avisenes klager var vanene seiglivede.

Hva skyldtes så denne motviljen mot å bruke badetøy? Trolig var det de samme holdningene som John Travis påpeker i England: Badetøy ble sett på som feminint. Dette hadde ført til konflikter ved de engelske badestedene i andre del av 1800-tallet, etter hvert som flere oppsøkte strendene og det ble vanskeligere å stikke seg bort. Forholdene kom etter hvert under kontroll, slik at nakenbading ikke foregikk når det var kvinner til stede. Etter hvert som det ble slutt på nakenbadingen i England mot århundreskiftet, kunne man introdusere fellesbadingen på nytt. I Norge, som ikke hadde de samme strandtradisjonene, synes nakenbadingen blant menn å ha holdt seg lenger.³⁰⁸

En del menn utnyttet også den nye situasjonen til å gjøre tilnærmelser til kvinnene på stranda. I 1923 opplevde kvinner på Sjøsandene å bli sjikanert av «paa det nærmeste totalt nøgne mandspersoner». Det ble også klaget på at unge jenter fra Mandals borgerskap villig lot seg fotografere badende av beundrere, og at de flanerte på stranda ikledd dryppende våte bade-drakter. Året etter ble det bygd et betjent omkleddingslokale for kvinner på Sjøsandene for å unngå de mest pikante scenene. Det ble også foreslått å introdusere ulike badetider for menn og kvinner, men dette vant ikke gehør.³⁰⁹ Forholdene gikk seg til utover i 1920-årene, og det var tydelig at fribadingen hadde kommet for å bli. Da en norskamerikaner kom tilbake til byen i 1939, etter 41 år i USA, mente han at han aldri hadde sett et så usjenert badeliv, verken på Coney Island eller på andre strender.³¹⁰

I Tvedestrand hadde man ikke strender nær byen. Likevel kunne man ikke unnlate å merke at fribadingen var blitt populær, og i 1934 ble badehuset modernisert ved at man innførte fellesbading for begge kjønn. Lokalavisen *Tvedestrandsposten* trykket da en lyrisk betraktning over fenomenet, under tittelen *Når man får se enden*:

307. *Verdens Gang* 29.05.1913; *Lindenesnes* 11.08.1922.

308. Travis 1997, s. 13, 16 flg., 29–30. Mindre viktig i denne sammenhengen var det nok at det var hevdet at helsegevinsten med badet ble mindre ved å bruke badetøy.

309. *Lindenesnes* 11.08.1922, 13.07., 16.07.1923, 28.07., 01.08.1924, 04.07.1930, 09.08.1939.

310. *Lindenesnes* 29.08.1932; 09.08.1939.

Og tenk vet De hvad
 nu åpnes vårt bad
 for Adam og Eva samtidig!
 Man har samme rum
 samme springbrett og kum
 og gleden er såre gjensidig.³¹¹

På stranda måtte man ikke løse billett eller kjøpe andeler i en bygning. Vi ser altså både en demokratisering og en liberalisering av badelivet. Stranda ble en smeltedigel for folk av ulike sosiale klasser, der det var mulig å iscenesette seg selv på en ny og spennende måte. En viktig årsak til populariteten var at det her var mulig å få brunfarge, noe som var i ferd med å bli et skjønnhetsideal.

«De ligner grangivelig Mulatter»

Mens sjøluften ble ansett å være helsebringende, var borgerskapet lenge påpasselige med å beskytte seg mot direkte sollys. Utover på 1900-tallet ble det imidlertid et estetisk ideal å være brun, med et endelig gjennombrudd for denne trenden i mellomkrigstiden. Det har ofte vært hevdet at utviklingen hadde sammenheng med forholdet mellom arbeiderklassen og de mer velstående. Mens borgerskapet tidligere hadde distansert seg fra arbeidsfolk ved blek hudfarge, noe som signaliserte at de ikke trengte å arbeide utendørs, førte overgangen til innendørs fabrikkarbeid til at det nå var et statussymbol å vise at man hadde anledning til å sole seg. Denne typen overordnede funksjonalistiske forklaringer er vanskelige å belegge eller motbevise og har derfor et visst pseudopreg. Mer fruktbart er det å se utviklingen i sammenheng med helsemessige argumenter, som synes å ha vært den utløsende årsaken til solbadets popularitet.

Mot slutten av 1800-tallet begynte flere medisinerere å forske på helsegevinsten ved sollys. Blant disse var «lysterapiens far», den danske legen Niels Finsen (1860–1904) som i 1903 fikk Nobelprisen i medisin, særlig på

311. *Tvedestrandsposten* 20.07.1934.

grunn av sine gode erfaringer med å anvende denne formen for terapi på pasienter med hudtuberkulose. Flere leger begynte nå å anbefale solbad.³¹²

I 1904 kunne avisen *Agderposten* i Arendal fortelle at det var blitt moderne i København å sole seg. Ikke bare var det moderne å bli solbrent i ansiktet, men det var et «umiskjendelig Tegn paa høi Kultur» når også resten av kroppen hadde fått farge. Solbadene varte gjerne en-to timer og forløp «uden anden Underholdning end en pakke Cigaretter». Enkelte unge damer som promenerte på Strøget hadde nådd idealet av solbrenthet: «De ligner grangivelig Mulatter.»³¹³

For solbadingen som massefenomen var det essensielt at stilikoner som Coco Chanel først på 1920-tallet begynte å opptre offentlig med en ansiktsfarge som bar preg av sjøluft og sol. Selv om motivasjonen bak solbadet ikke lenger var terapeutisk, signaliserte brunfargen fortsatt noe friskt og helsebringende. Det nye brunhetsidealet nådde raskt Sørlandet, og ungdommen ble mer og mer opptatte av å sole seg og bade.

I mellomkrigstiden ble det populært å sole seg. Legene advarte mot overdrevne solbad, og utover i 1930-årene kom det flere typer solkrem på markedet.

Det generelt økende søkelyset på kropp vises i at legene på denne tiden begynte å advare mot skadelige «avmagringskurer».³¹⁴ Påskeferien kom

312. Om Finsen, se: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1903/finsen-bio.html

313. *Agderposten* 30.07.1934.

314. Urbain 2003, s. 112 flg.; *Farsunds Avis* 31.07.1934.

også til å bli en ny anledning til å få «den ettertraktede brune nigger-farge», slik *Lindesnes* skrev i 1936.³¹⁵ Ved å omtale solbaderne som «mulatter» og «niggere» understreket man det fremmede ved den nye trenden. En kvinne fra Aust-Agder har beskrevet hvordan hennes bestemor i 1930-årene klaget over at hun ble så «bron» og stygg ved å sole seg: «Folk skulle bruke parasoll, og det var ikke sunt å ligge så mye i sola.»³¹⁶ De raskt skiftende trendene vakte oppmerksomhet i samtiden.

«Hvor nakne kan vi egentlig gå i sommer?»

I 1910 kunne *Agderposten* med skrekkblandet fryd rapportere at den «nye Mode at gaa barhodet, som har fundet endel Udbredelse i Udlandet», for første gang var observert i hovedstaden. En elegant frue hadde satt opp sitt «svære rødgule Haar» med bare et hårfint stormasket nett omkring. Selvfølgelig vakte den nye moten oppsikt blant publikum, kunne avisen berette. De viktorianske normene sto fortsatt sterkt, ti år inne i det nye århundret.³¹⁷

Utover i mellomkrigstiden gikk dette normsystemet raskt i oppløsning. «Flapper»-kvinner som klippet håret kort (*shinglet seg*) forbløffet eldre og konservative. «En kvinne i bukser *leder* tanken hen på Ostindiens kulier», skrev en fortørnet innsender i *Tvedestrandsposten* i 1934.³¹⁸

På stranda ble det et poeng for kvinner å kle seg dristig uten å virke direkte provoserende. Fra slutten av 1920-tallet og fremover ble det introdusert en rekke nye plagg til strandbruk. Etter at den forholdsvis tekkelige strandpyjamasen var kommet til landet i 1930, ble det i 1935 rapportert at shorts og strandkjoler nå hadde tatt over. Fra 1936 var såkalte teleskopbadedrakter av gummi populære. Disse formet seg etter kroppen og ble derfor sett på som mer dristige enn ullbadedraktene med skjørt, som de erstattet. De modigste hadde nå allerede begynt å bruke todelte badedrakter. De friske fargene på strandplaggene gjorde dem ekstra iøynefallende. Sandaler ble populære i andre del av 1930-årene, mens det til da hadde vært regnet

315. *Lindesnes* 18.03.1936.

316. Sætra 1990, s. 69.

317. *Agderposten* 26.07.1910.

318. *Tvedestrandsposten* 15.08.1934.

for upassende at kvinner viste tærne offentlig. En motejournalist i *Urd* skrev i 1931 at «ikke 1 av 100 mennesker har så delikate tær at man ønsker å se dem i sin umiddelbare nærhet til daglig». Noen få år senere måtte en annen journalist i samme ukeblad motvillig akseptere at sandaler uten sokker var kommet for å bli.³¹⁹

Bademoter i 1934. Drakt nr. 2 fra venstre viser strandpyjamasen, som var populær på begynnelsen av 1930-tallet. (Fædrelandsvennen.)

319. *Fædrelandsvennen* 09.07.1930, 02.07.1931, 09.07., 15.07., 16.07., 28.07.1934, 05.07., 06.07.1935, 04.07., 18.07.1936; *Urd* 25.07.1931, 11.06.1932, 08.07.1933, 12.05., 19.05., 02.06.1934, 01.06.1935, 13.06.1936, 29.05.1937, 28.05., 16.07.1938.

I ukebladet *Vi selv og våre hjem* ble det i 1939 kommentert at moten ikke på noe annet felt hadde gjennomgått så revolusjonerende endringer på så kort tid som når det gjaldt badedrakter: «Like utenkelig og usømmelig som våre medsøstre for ca. 20 år siden vilde ha funnet det å optre på badestranden i en badedrakt anno 1939, like gruffullt og forrykt vilde vi synes det var å skulle bruke deres håpløse, upraktiske, heslige badehabit.»³²⁰ Ordet *upraktisk* er sentralt her. I funksjonalismens tidsalder var det enkle et ideal, og det norske strandlivet bar preg av dette. I motsetning til på Kontinentet, der strandkulturen var stilistisk preget av fremveksten på 1800-tallet, hadde man her til lands ikke elementer som badehytter eller strandkurver. På de norske strendene trengte man ikke annet utstyr enn nistekurv, badedrakt og håndkle.

For den eldre generasjon gikk endringene så raskt at det var vanskelig å følge med. En ung jente i Aust-Agder opplevde dette da hun skulle ha bestemoren med på badetur i midten av 1930-årene:

Vel framme var det på med badetøyet. Det var ullbadedrakter naturligvis, med skjørt vi kalte det. Det var nøye at ingen så noe uanstendig. Badekåpe hørte med. Niveakrem var viktig å smøre seg med etter badet. Jeg husker en morsom episode. Bestemor var med en gang. Hun hadde aldri vært med på dette nymotens badelivet. Badedrakt i bomull hadde hun kjøpt seg. Men avkledningens kunst mestret hun ikke. Plutselig sto hun der netto. «Hvem kjenner mi fu i Hamburg,» var det noen som sa. Bestemor badet aldri mer i sjøen.³²¹

Fortellingen reflekterer en økende generasjonskløft i mellomkrigstiden. De nye bade- og sommermotene ble naturlig nok raskt akseptert av motebevisst ungdom, men hvordan var reaksjonene fra andre grupper på Sørlandet? Enkelte mente at alt var blitt lov, og at man nå nærmet seg det totale kaoset. Særlig kommer dette til syne i vandrehistoriepregede avisoppslag om kvinner som opptrådte nakne på badestranda og i andre sammenhenger. Jevnt over gir avisene likevel inntrykk av at de raske endringene på badestranda generelt førte til få kontroverser. Dette har nok sammenheng

320. *Vi selv og våre hjem*, juni 1939. Se også: Urbain 2003, s. 95 flg.

321. Sætra 1990, s. 69.

med at stranda som nevnt var en helt ny arena for rekreasjon, og at det derfor var mulig å etablere et normsett fra grunnen av. Stranda var særlig et sted for ungdommen, og her var det de som styrte. Videre vitner de tallrike oppslagene om turistbesøk om at man var stolte over at landsdelen nå var «oppdaget», og de første årene later det til at de besøkende turistene ble tatt imot med åpne armer, selv om de hadde andre kulturelle praksiser enn lokalbefolkningen. Det at strandlivet hele tiden ble kommunisert gjennom populærkulturen, var nok også med på å styrke oppfatningene om at det skulle «være slik» i denne kulturen – livet på stranda var noe for seg selv.

De situasjonene som vakte mest oppsikt, foregikk ikke på stranda, men i byrommet. Mens stranda var akseptert som en turistisk sone, var ikke dette tilfellet med småbyens sentrum.³²² Kontroversene oppsto oftest når folk var på vei ut til badeplassen og stoppet i byen for å gjøre ærend. Her oppsto det en liminalsone der ulike kulturelle praksiser kolliderte. Blant annet var det lite populært når turistene forlangte å få servering på kafé når de var iført badebekledning. Dette gjaldt ikke bare kvinner, men også menn, som ved enkelte anledninger opptrådte «på strøket» i bar overkropp. «Det derre er for mye av det gode», uttalte politimester Møinichen i Arendal i 1937.³²³

I 1934 er det nevnt flere slike opptrinn både på Sørlandet og i de mindre badebyene ved Oslofjorden. Fem damer ikledt strandpyjamas ble nektet servering på en kafé i Kristiansand. «De var barbeinte, bararmede og forøvrig også bare, så det var en gru», kunne vertinnen fortelle. Enda mer oppmerksomhet vakte det at *Grimstad Adresstidende* samme sommer valgte å kritisere det de kalte «det nye nettosystemet» redaksjonelt. På tross av at både politimyndighetene, sognepresten og andre mente at forholdene var under kontroll, ble slike saker husket lenge. Da *Agderposten* tre år senere stilte en rekke kjente personer spørsmålet «Hvor nakne kan vi egentlig gå i sommer?», svarte forfatteren Sigurd Hoel at han ikke ville «risikere å bli lynchet ved å gå helt bar på gaten i Grimstad. Det vil være upraktisk».³²⁴

322. Se Urbain 2003: 48–49.

323. *Agderposten* 31.07.1937, se også 03.08., 10.08., 12.08. og 13.08.1937.

324. *Stavanger Aftenblad* 18.07.1934; *Tidens Tegn* 16.07.1934; *Grimstad Adresstidende* 14.07.1934; *Agderposten* 29.06.1934. Samme sommer verserte det for øvrig også en lengre debatt om «nakenkulturen» i Drøbak og Son (*Tidens Tegn* 13.07. 14.07. 16.07. 17.07. 18.07. 24.07.1934).

Leserinnlegg som fulgte slike debatter, viser at enkelte virkelig ble indignerte over det de oppfattet som brudd på god takt og tone. Blant lokalbefolkningen var det enkelte som mente at turistene kledte seg upassende for å demonstrere overfor småbybefolkningen at de tilhørte en mer urban kultur. Andre sammenliknet kvinnene med både dyr og prostituerte. Ofte gjorde man narr av de lett-kledte ved å si at de tilhørte «nakenkulturbevegelsen».³²⁵

De kan ikke undgå å legge merke til forskjellen

De kan ikke undgå å legge merke til at MEDINA har en usædvanlig fin smak og aroma, selv om den er meget lett. Moderne fabrikkasjon i "klimatiserte" lokaler bevarer og utvikler de lette blandingers fineste egeskaper. Røk MEDINA, den er meget lett og har nettopp del innhold av smak og aroma som tilfredsstillende og kan utfylde en stemning

MEDINA
DEN MILDE CIGARETT MED KARAKTER
J. L. TIEDEMANN'S TOBAKSFABRIK

I 1930-årene var det populært å bruke motiver fra stranda i reklamen. Den unge kvinnen viser sin frigjorthet både ved å røyke sigaretter og å bruke moderne badedrakt.

Region- og rikssavisene elsket denne typen konflikter og bidro både til å skape dem og til å bevare dem i den offentlige hukommelsen. Slik ble bildet av lokalbefolkningen som provinsielle og «gudelige» befestet. Situasjonene som ble referert, var med på å få frem det kuriøse med sommerferiemålet og understreket forskjellene mellom sentrum og periferi.

Tilsvarende ble de eldre losene og sjøfolkene ofte portrettert som «fiskere», noe som går inn i en europeisk tradisjon.³²⁶ I virkeligheten hadde

325. *Tvedestrandsposten* 15.08.1934; *Stavanger Aftenblad* 18.07.1934.

326. Urbain 2003, s. 37 flg.

den eldre piperøykende mannen gjennom sjøreiser ofte opparbeidet seg en bredere interkulturell kompetanse enn de besøkende turistene fra Østlandet. Ved at man skildret ham som fisker, fremsto han som mer genuin og tradisjonell, med nær kontakt med naturen og de ressursene som omga ham. Fiskerlivets arkaiske karakter lot seg mer virkningsfullt kontrastere mot det moderne, urbane livet enn sjøfarten. Forfattere som Gabriel Scott gjorde et poeng av å fremstille den sørlandske folkesjelen som flat og uten skarpe kanter, og slik fikk han frem hvordan de milde konturene i landskapet hadde formet menneskene.³²⁷ Samspillet mellom befolkning og natur appellerte til turistene som var på jakt etter autentiske opplevelser, og den lett innskrenkede lokalbefolkningen fremsto som underholdende statister i iscenesettelsen av det som nå ble kalt «Norges riviera».

«Norges riviera»

Fra slutten av 1920-tallet og frem mot midten av 1930-tallet fikk sørlandskysten et gjennombrudd som turistdestinasjon. Særlig var det reisende fra Oslo og andre østlandsbyer som besøkte landsdelen. Det er hevdet at badebyfenomenet spredte seg fra Bohuslän og Oslofjorden og nedover langs kysten. Denne suksessive utviklingen synes å stemme godt med at Kragerø ble «oppdaget» som turistmål sommeren 1925, noen få år før byene langs kysten av Aust- og Vest-Agder. Den varme sommeren 1934 var et definitivt gjennombrudd for kystturismen på Agder, fra Risør til Lindesnes.³²⁸

Vi kan se denne utviklingen i sammenheng med flere faktorer, som lengre ferie, bedre økonomiske forhold utover på 1930-tallet og generelt større vekt på ferie og fritid. Kommunikasjonsutbyggingen spilte også inn, men viktigere var det nok at mobiliteten ble høyere. Det er verdt å merke seg at turismen både til Kragerø og til byene i Agder kom i forkant av jernbaneutbyggingen. I tillegg gjennomførte en rekke offentlige og private aktører en bevisst merkevarebygging av Sørlandet som ferieregion, og man lyktes i å nå et kresent hovedstadspublikum. Likevel var det ikke bare velstående reisende som kom til sørlandskysten. Mange turister leide seg også inn hos

327. Se: Hundstad 2013, s. 122 flg.

328. Abrahamsen 1987, s. 363–364,;se for øvrig: Hundstad 2011.

private. Særlig gjaldt dette middelklassen. Nye ferieformer som camping (se nedenfor) og sykkelturner hadde lav inngangsbillett, og i samtiden ble det ofte kommentert at man var vitne til en folkeligjøring av reiselivet.³²⁹

Til tross for reiselivsorganisasjonenes bestrebelser på å trekke utlendinger hit ble Sørlandet i altoverveiende grad et reisemål for nordmenn. Naturen var ikke så spektakulær som den utlendinger søkte når de først skulle reise til et eksotisk sted som Norge, og de klimatiske forholdene gjorde at det var lite aktuelt for folk fra kontinentet å dra på badeferie til Skandinavia.

Sørlandet ble med hell markedsført som «Norges riviera» i mellomkrigstiden. Mange forbandt først og fremst landsdelen med skjærgården.

Hva var det så som trakk de østlandske turistene til Sørlandet? Skjærgården ble mektig populær. Lokalt ble det arrangert båtturer og andre organiserte utflukter, men mange reisende fikk etter hvert egen båt og egen hytte ved sjøen. Selv om vi hører om enkle skjærgårdshytter i 1920-årene, fikk hytte-livet som ferieform først gjennombrudd etter andre verdenskrig.³³⁰

329. For utfyllende lesning, se: Hundstad 2011.

330. Hundstad 2011.

Etter et politisert og polarisert 1920-tall hilste mange velkommen den frie atmosfæren i den nye ferie- og fritidskulturen i 1930-årene. Ungdommen var blitt lei av å oppføre seg som «desillusjonert etterkrigsungdom», slik Sigurd Hoel skriver i romanen *Syndere i sommersol* fra 1927.³³¹ Boken skildrer det sosiale samspillet mellom en gruppe unge mennesker som drar fra hovedstaden til skjærgården utenfor Kragerø for å sole seg og bade.

Ser vi på medias dekning av Sørlandets turistifisering i mellomkrigstiden, synes det særlig å være strendene som tiltrakk den store bølgen av reisende. «Solskinnsbusser» med glasstak fraktet mange sørover, mens andre dro med rutebåt eller bil. Også i Oslo og ellers langs Skagerrak-kysten ble strandlivet populært i 1930-årene. Om sommeren var avisene og ukebladene fulle av stoff om det yrende badelivet. Stranda var en arena som lett kunne erobres av den nye forbrukskulturen, og vi kan observere en «maritim vending» i den raskt ekspanderende reklameindustrien rundt 1930. På sørlandskysten var det strendene ved Fevik (særlig Storesand) og Mandal som ble mest besøkt. Kjendisfaktoren var høyest på Fevik, som lå nærmere hovedstaden og hadde strandhotell, mens Mandal hadde flere campingturer. De regionale avisene var fulle av reportasjer om det yrende livet på Sørlandet, og pressen døpte kysttrekningen *Norges riviera*.

«Å Riviéra – du er skjønn, du er deilig, men farlig, farlig!» heter det i ukebladet *Urd* i 1931.³³² Den franske rivieraen var på denne tiden sett på som verdens mest trendy feriemål. Rivieraen ble oppsøkt av millionærer, adelige og kjendiser, men også av lykkejegere og lommetyver. Velstående *jet set*-turister oppdaget rivieraen fra århundreskiftet, etter at det tidligere mest hadde vært engelske rekonvalesenter som hadde oppholdt seg her om vinteren. Lenge var mai–september lavsesong, og gjennombruddet for sommerturismen skal ikke ha kommet før i 1922. Som nevnt var det nettopp på denne tiden at brunfarge ble et etablert skjønnhetsideal. Det velstående amerikanske paret Gerald Murphy og Sara Wiborg samlet et vitalt miljø av kunstnere og forfattere rundt seg på Rivieraen i 1920-årene og spilte en sentral rolle i overgangen til sommerturisme. Miljøet er skildret i romanen *Tender is the night* (1934) av den amerikanske forfatteren F. Scott Fitzgerald, som mer enn noen annen tok

331. Hoel 1990, s. 30.

332. *Urd* 04.07.1931.

«jazzalderen» på pulsen. Det var kostbart å oppholde seg i de franske badebyene, og bare de velstående hadde råd til å feriere her. I rivierakulturen fant man trender fra badelivet i både Frankrike og England og fremfor alt amerikanske elementer. Til sammen ble dette en kosmopolitisk blanding. Gerald Murphy mente selv at på tross av at rivierakulturen oppsto i Frankrike, var den likevel på en måte en amerikansk opplevelse.³³³ I norske aviser finner vi mange reportasjer om livet som utfoldet seg på Rivieraen, og ukebladene sendte korrespondenter til de utenlandske badebyene for å dekke bademotene.

I forhold til andre land som hadde hatt kystturisme lenge, ble omveltningene større på Sørlandet, der man i løpet av få år samtidig fikk innført både turisme og det moderne strandlivet. Vi skal igjen vende tilbake til Sjøsandene. Hvilke lokale utslag fikk den utviklingen vi har skissert?

«The Atlantic City of Norway»

Da en journalist fra ukebladet *Urd* i 1931 besøkte Mandal, beskrev hun Sjøsandene som den vakreste badestranden i landet. De som ville finne et mondent badeliv her, ville imidlertid bli skuffet, for her var det forholdsvis få badende. Foreldre med småbarn utgjorde flertallet, og alle tilhørte lokalbefolkningen. Journalisten mente likevel det ikke kunne være lenge før Mandal ville bli innlemmet blant badebyene og oversvømmes av fremmede. Foreløpig var Sjøsandene likevel en godt bevart hemmelighet: «Intet jazzorkester overdøver bølgenes skvulp, ingen kulørte lykter skjemmer den lyse sommernatt. [...] En idyllisk ro hviler over stranden, men hvor lenge vil det vare?»³³⁴ Bare ett år – kan vi slå fast i ettertid.

I juli 1932 ble det arrangert en landsspeiderleir i Mandal som fikk stor oppmerksomhet i riksmidlene. Leiren hadde slagordet «sol og sjø», og aktiviteter både på Sjøsandene og i skjærgården hadde en sentral rolle i programmet. I alt samlet leiren cirka 7000 tilreisende. På leirens første dag badet 4538 speidere, etter badevaktens beregning. En del av Sjøsandene ble reservert for speidernes formiddags- og ettermiddagsbad, og totalt ble det foretatt over 19 000 bad under leiren. Bilder og beskrivelser av glade speidere på stranda

333. Löfgren 1999, s. 163 flg.; Walton 1997, s. 45–46; Scott Fitzgerald 1934.

334. *Urd* 01.08.1931.

gikk landet rundt, og det massive innrykket ga Mandal gjennombrudd som turistby. Allerede i 1937 var det ny landsspeiderleir i Mandal, nå for jenter, og i 1948 ble landsspeiderleiren for gutter for andre gang lagt til Mandal, da med besøk av både kong Haakon og statsminister Einar Gerhardsen. Også disse arrangementene førte til stor publisitet og økt besøk.³³⁵

Den raske utviklingen førte til mange slags refleksjoner blant mandalittene. I diktet *Før og nu* fra 1938 trekker en av journalistene i lokalavisene frem en parallell til sjømennene som i tidligere tider kom med seilskip til den gode skipshavna Kleven. Mens de besøkende mannskapene frem til slutten av 1800-tallet hadde brakt gode inntekter for ulike servicenæringer, var det nå en annen type reisende som inntok byen.³³⁶ Det var ingen institusjonell kontinuitet mellom de gamle og de nye servicetilbudene, men eldre mennesker hadde fra tidligere tider erfaringer med å møte fremmede gjester. I Mandal bodde det også et stort antall sjøfolk som hadde opplevd mange kulturmøter. Hvorvidt dette gjorde byens miljø mer inkluderende for turistene, er nok likevel tvilsomt. Det er en velkjent strategi i turistnæringen å iscenesette tidligere sjøfartsmiljøer og havner som «åpne» og «gjestfrie».

I Mandal var det sterke krefter i byens næringsliv som ønsket en satsing på turismen. I 1929 var byens turistforening gjenopprettet etter et mislykket forsøk 15 år tidligere. I 1913 hadde ikke tiden vært moden, men som det ble påpekt, var reiselivet nå blitt en «massebevegelse», noe som ga nye muligheter. 1929 var også året da markedsføringen av Sørlandet som turistmål skjøt fart. Da det utover på 1930-tallet ble klart at det store innrykket av sommergjester var et årlig fenomen, begynte både pressen og det lokale næringslivet å innrette seg etter «sesongen», som begynte rundt sankthans og varte et stykke ut i august. Det ble nå gjennomført flere tiltak for å holde på turistene og rekruttere nye. Blant annet ble det arrangert båtturer for de besøkende og annen underholdning. Festivalen *Mandalsdagen* ble arrangert fra 1938. I 1936 var det blant annet fotballkamp mellom bystyret og turistene. Blant de sistnevnte var bokseren Otto von Porat, som denne

335. Hoven 1946, s. 141; Slettan 2006, s. 407–411, 553–554; *Fædrelandsvennen* 05.07., 08.07., 11.07.1932; *Allers* nr. 28, 30, 31 1932; *Lindenesnes* 04.05., 25.05., 03.06., 24.06., 01.07., 04.07., 06.07., 07.07., 08.07., 11.07., 13.07., 15.07., 18.07., 22.07.1932.

336. *Lindenesnes* 16.07.1937; Hundstad (Johannesen) 1996.

sommeren drev et «friluftsinstitutt for kroppskultur» på Sjøsandene. Her leide han inn en tysk svømmetrener og en egen trener for damene. Selv tok han seg av boksetreningen, og det var også tilbud om mosjonsgymnastikk, alminnelig gymnastikk og friluftssleker.³³⁷ Stranda var ikke bare et sted hvor kroppen kunne vises frem, men også en arena for å utvikle den.

Stor oppmerksomhet vakte også et arrangement for cruisepassasjerer på skipet *Stavangerfjord* i juli 1934. Turistforeningen sto da for brenning av 40 bål på Sjøsandene, noe som ga passasjerene et spektakulært syn. Anslagsvis var det samlet cirka 5000 mennesker på stranda i tillegg til 1000 personer i småbåter. Etter arrangementet uttalte formannen i Oslo-laget av foreningen «Kjenn ditt land», som var om bord, at «Mandals badestrand er europeisk og holder mål med alt». Ifølge lokalavisen var det en stor overraskelse for de utenlandske passasjerene å finne «en slik smilende vakker og samtidig frisk 'riviera' på den norske kyst».³³⁸ Professor i byplanlegging, Sverre Pedersen, sammenliknet derimot Sjøsandene med berlinernes badested Wannsee, og påpekte at her fant man «badestranden i den store europeiske stil».³³⁹

Ser vi på Sjøsandene, var det få andre forhold enn selve stranda som kunne forsvare en sammenlikning med badestedene på Kontinentet. Riktignok var det i 1929 startet en kiosk på grunn av den økte trafikken, og i 1934 fikk man også en enkel restaurant og vaktmann. De lokale politikerne tillot i 1936 at det ble satt opp en vekt for at badegjestene skulle kunne veie seg her, men tillot ikke kristiansanderne å selge «fløtepinne» på stranda.³⁴⁰ Strandhotell eller annen form for losji fantes ennå ikke, selv om det ikke var mangel på planer.

Allerede i 1905 skal ideen om et badehotell på Sjøsandene ha blitt nevnt i en mandalsrevy. I 1912 nedsatte Kjøpmannsforeningen i byen en komité for å utrede spørsmålet om bade- og turisthotell, men man mente at badesesongen var for kort til at dette kunne bli aktuelt. Ingen kunne da forestille seg hvilken popularitet stranda skulle få i 1930-årene. Senere initiativer til hotellbygging strandet imidlertid på spørsmålet om skjenkerett. Mandal kommune sa nei til alkoholserving, selv om den bare skulle gjelde

337. *Lindenesnes* 14.06., 19.06. 1929, 15.07. 1936, 21.05., 25.05.1938; Hundstad 2011.

338. *Lindenesnes* 10.07.1934; *Tidens Tegn* 13.07. 1934.

339. *Lindenesnes* 18.07.1938.

340. Slettan 2006, s. 412.

turistene. To investorer fant derfor ut at de ville flytte hotellet noen meter i forhold til planene, slik at det kunne bygges ved Hobdeheia ved kanten av Sjøsandene. Heia lå så vidt innenfor grensene til den tilgrensende kommunen Halse og Harkmark. Her var det i utgangspunktet flertall for å gi bevilling. En underskriftsaksjon satt igang av to lærere i kommunen satte imidlertid en stopper for dette. Til tross for at enkelte mente aksjonen ved husbesøk hadde lagt et utilbørlig press på befolkningen, rant hotellplanene ut i sanden, som mange andre steder på Sørlandet.³⁴¹ Unntaket var det moderne funkishotellet på Fevik, som ble åpnet i 1937. Vestover måtte man reise helt til Sola på Jæren for å finne et tilsvarende badehotell.

Et mer inkluderende overnattingstilbud oppsto i disse årene gjennom introduksjonen av campingferien. Campingturistene kunne bruke både sykler, biler og busser for å frakte hvite spisstelt. I 1925 nevnte *Aftenposten* for første gang den nye campingbevegelsen som var presentert på en messe i Sør-Sverige. Journalisten skrev entusiastisk om denne «tilbake til naturen»-bevegelsen, som uten tvil ville både stimulere til fysisk aktivitet og gi andre helsegevinster.³⁴²

Til Mandal kom campingene i 1931. Det ble da rapportert at en del turister, blant dem noen utlendinger, hadde parkert bilene ved Sjøsandene og satt opp telt. Ved å slå ned pæler i veien for å hindre biltrafikken satte kommunen bokstavelig talt kjepper i hjulene for campingturistene. Politikerne innså derimot at denne formen for turisme kunne ha et potensiale, og beordret hindrene fjernet.³⁴³

Utover på 1930-tallet økte campingtrafikken år for år. I 1933 ble den første offisielle norske campingplassen startet på Kjærstranda i Vestfold av Norges Automobilforbund (NAF), og i løpet av de tre neste årene etablerte foreningen nesten 50 leirer. Leiren på Sjøsandene ble overtatt av NAF i 1934. Et medlem av foreningens hovedstyre besøkte campingplassen i 1936 og kunne rapportere at det var en av de «største og peneste i landet». Selv om mange campingturister også besøkte Fevik og andre leirer i regionen, var Sjøsandene den klart mest besøkte campingplassen på Sørlandet. Vaktmannen førte statistikk over antall biler, registreringsnummer og telt, og lokalavisen hadde hyppige omtaler av besøkstallet. I 1938 var det totalt

341. *Lindenesnes* 21.03.1934, 21.05.1938, 08.05., 05.06., 06.06., 10.07.1936.

342. *Aftenposten* 14.07.1925.

343. *Lindenesnes* 29., 31.07.1931.

3263 overnattinger i telt og 1241 registrerte biler i leiren. Dette året var det klart flest bilturister fra Oslo og Akershus (totalt 458), men også mange rogalendinger (259). Den utenlandske bilparken var bare representert med fem dansker.

Campingturistene fikk brakt varer fra kjøpmennene i byen, som naturlig nok tok entusiastisk imot det nye fenomenet. Med tiden skulle det også komme alternativer til teltingen. I mellomkrigstiden var campingvogner og «trailere» (bobiler) blitt populære i USA, og i 1939 ble det rapportert at en «hypermoderne hotellvogn» for første gang var observert ved Sjøsandene.

Det var først og fremst Sjøsandene med campingplassen som skapte turistbyen Mandal. Det var også stranda som ble fremhevet da lesere over hele verden i 1937 kunne lese en reportasje i *National Geographic* om byen, som da ble kalt intet mindre enn «*the Atlantic City of Norway*». Det var definitivt slutt på den «idylliske ro» som journalisten fra Oslo hadde beskrevet seks år tidligere.³⁴⁴

Strandliv og idéflyt

Ser vi på utviklingen av kystturisme og rekreasjonspraksiser på sørlandskysten i mellomkrigstiden, finner vi at strandlivet skiller seg ut som et genuint nytt fenomen. I fremveksten av det moderne samfunnet med et tydelig skille mellom arbeid og fritid ble stranda en sone for rekreasjon i sin mest rendyrkede form. Og i soltilbedelsens rike ble stranda tempelet. Selv om argumentene for både sol- og sjøbad i utgangspunktet var medisinske, ble de sosiale sidene ved strandlivet raskt viktigere. Til sammenlikning var det å dra på holmetur med kaffekanne og fiskestang og å bygge egen spartanske tømmerhytte med det norske flagget vaiende i vinden, på mange måter en videreføring av friskus- og oppdagermentaliteten man lenge hadde hatt i fjellet. Til en viss grad bygde hytte- og båtlivet også på etablerte praksiser hos lokalbefolkningen.

Det kan ikke være tvil om at strandkulturen var importert. Riviera-begrepet og sammenlikninger med byer som Atlantic City viser at inspirasjonskildene var de store internasjonale badestedene. Der forholdene lå til rette for det, kunne man etterlikne de utenlandske praksisene. Som et

344. Lindesnes 24.07.1937.

resultat av dette fikk blant andre Finland og Norge landsdeler som kunne smykke seg med riviera-begrepet.

Mens få sørlendinger selv besøkte Rivieraen, fikk befolkningen på Sørlandet viktige kulturelle impulser via den tette og direkte kontakten med USA i denne perioden. Et eksempel som viser det, er at danselokalet på brygga i Grimstad bar navnet «Coney Island». Mange sørlandske ungdommer oppsøkte de store strandanleggene rundt New York, som Long Beach og Jones Beach. I likhet med de fleste unge innvandrere brukte de mye energi på å fremstå som så naturaliserte som mulig når de emigrerte, og strandlivet hadde lenge vært en viktig del av den amerikanske bykulturen. Mange av arbeidsvandrerne dro tilbake til Norge, og de tok da både estetiske idealer og nyervervede praksiser med seg. I tillegg var populærkulturen dominert av amerikanske referanser.

1930-årene skiller seg ut som en formativ fase for norsk fritidskultur. Repertoaret av rekreasjonsvaner som da ble opparbeidet, som camping, sykkelturner og strandbesøk, preger oss fortsatt i dag. Det at store deler av befolkningen hadde muligheter til å ta del i disse praksisene, bidro til en homogenisering av samfunnslivet. Ser vi Sørlandet i internasjonal sammenheng, var landsdelen en «late bloomer» når det gjaldt kystturisme og strandliv. De nye praksisene knyttet til stranda var forankret i landskapets potensiale, men de krevde også et nytt blikk på landskapet. De få eksemplene på bruk av strender, som Sjøsandene, før mellomkrigstiden, fikk ikke resonans. I lokalbefolkningens mentale optikk var stranda en ørken, ikke en rekreasjonsarena, og kystturismen hadde ikke kommet til regionen. Utviklingen gikk desto raskere da den tok fart etter cirka 1920, og særlig i 1930-årene. Da bildet av Sørlandet som «Norges riviera» og den regionale fortellingen «Sol, sommer, Sørland» ble etablert, gjorde kanaler som ukeblader, reklame og film at de nye idealene kunne medieres langt mer intensivt enn tidligere. Derfor rant ikke den nye strandkulturen ut i sanden, men ble et varig fenomen i norsk ferieliv.

Litteratur og trykte kilder

- Abrahamsen, O.A. (1987). *Flekkefjords historie*. Bd. II. Flekkefjord: Flekkefjord kommune.
- Abrahamsen, O.A., Aanby, A.T., Ertzeid, S. og Johnsen, B.E. (red.) (1990). *Agder Historielag. Årsskrift*. Nr. 66.
- Abrahamsen, O.A. (2001). *Farsund bys historie*. Bd. II. *Sjøfartsbyen 1850–1930-årene*. Farsund: Farsund kommune.
- Abrahamsen, O.A. (2007). *Farsund bys historie*. Bd. III. *Fra rederby til industrikommune 1940–2000*. Farsund: Farsund kommune.
- Andersen, T. (1900). *Mod kvæld*. Kristiania: John Fredrikson.
- Austarheim, H.L. (red.) (2002). *Sol, sommer, Sabeltann. Sørlandsturismen i 100*. Arendal: Aust-Agder fylkesmuseum, Sørlandet i 100, Vest-Agder-museet.
- Bausinger, H. (1998). Orientations in nineteenth-century tourism, i H.-G. Haupt, M.G. Müller og S. Woolf (red.) *Regional and national identities in Europe in the XIXth and XXth centuries, European forum*, vol. I. Florence: Kluwer Law International.
- Flood, G. (1999). Badeliv i en kum, *TOBIAS 2*, elektronisk utgave: http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/tobias/pdf_arkiv/Tob1999-2.PDF (28.03.2013).
- Gårdåsen, T. (2003). Sommervillaer og sommerliv ved Eidangerfjorden, i P.S.B. Kjendal (red.) *Ætt og annet. Jubileumbok ved Grenland Ættehistorielags 30-årsjubileum*. Porsgrunn: Grenland Ættehistorielag. Elektronisk utgave: <http://telemarkhistorie.blogspot.no/2011/11/sommervillaer-og-sommerliv-ved.html> (28.03.2013).
- Grindland, K. (1990). «...at raade Bod paa og søge Erstatning for Tabet af Livskraften». Flekkerø Skjærgaardssanatorium 1903–1940», *Agder Historielags Årsskrift* 1990.
- Gustavsson, A. (1981). *Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten*. Stockholm: Liber.
- Hodne, Ø. (1994). *Folk og fritid. En mellomkrigsstudie i norsk arbeiderbevegelse*. Oslo: Novus.
- Hoel, S. 1927. *Syndere i sommersol*. Trondheim: Gyldendal.
- Holm, P. (1991). *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Hoven, E.H. (1946). *Slik var vår barndoms hvite by*. Oslo: Cappelen.
- Hundstad (Johannesen), D. (1996). *Klevefolk. Historien om en havn*. Mandal.
- Hundstad, D. (2011). A 'Norwegian riviera in the making. The development of coastal tourism and recreation in southern Norway in the interwar period', *Journal of Tourism History* 2.
- Hundstad, D. (2013). *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. Doktorgradsavhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.

- Hvidberg-Hansen, G. og Oelsner, G. (red.) (2011). *The spirit of vitalism. Health, beauty and strength in Danish art 1890–1940*. Chicago: Museum Tusulanum Press.
- Jensen, I. (1993). *Havet var leveveien. Hvaler bygdebok 1800–1940*. Hvaler: Hvaler kommune.
- Johnsen, B.E. «Transnasjonale og transregionale tendenser? En romlig tilnærming til noen analyser av sommer- og kystturismens historie i Skagerrak-Kattegat-området, manuskript.
- Johnsen, B.E. (2002). Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år, i J.P. Knudsen og H. Skjeie (red.) *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B.E. (2005). The villages and out ports of Sørlandet in Southern Norway. Maritime history and heritage staged for tourists, i R.M. Barbé, C.A. Brebbia og J. Olivella (red.) *Maritime heritage and modern ports, international conferences on maritime heritage and modern ports*. Boston: WIT Press.
- Johnsen, B.E. (2008). Images of Sørlandet. The Skagerrak Coast of Norway – Representations and stereotypes, and the fight against them, i A. Kostiainen og T. Syrjämaa (red.) *Touring the past. Uses of history in tourism*. Joensuu: Finnish university network for tourism studies.
- Johnsen, B.E. (2010). Skippere, sommergjester og Sabeltann. Sørlandske stereotyper fra 1800-tallet og fram til i dag, i B.E. Johnsen (red.) *Sørlandsk kultur. Mangfoldet og motsetningene. Agderseminaret 2009*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B.E. (2011). Iscenesatt sjøfartshistorie på sørlandske sommerfestivaler og spel, i B.E. Johnsen og K. Pabst (red.) *Formidling. Bruk og misbruk av historie. Agderseminaret 2010*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Kjeldstadli, K. (1989). Badebyen Oslo – en kulturhistorisk svømmetur, *Byminner 3: Oslo bymuseum*.
- Kjeldstadli, K. (1990). *Oslo bys historie*. Bd. 4. *Den delte byen. Fra 1900 til 1948*. Oslo: Cappelen.
- Larsen, Ø. (2009). Heinrich Arnold Thaulow, http://snl.no/nbl_biografi/Heinrich_Arnold_Thaulow/utdypning (28.03.2013).
- Lerheim, K.E. og Ydstie, I. (red.) (2006). *Livskraft. Vitalismen som kunstnerisk impuls 1900–1930*. Oslo: Munch-museet.
- Löfgren, O. (1999). *On Holiday. A history of vacationing*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Pabst, K. (red.) (2011). *Plastic. Historier om plastbåten. Årbok for Vest-Agder-museet*. Kristiansand.
- Fitzgerald, F.S. (1934). *Tender is the night*. New York: Charles Scribner's sons.
- Slettan, B. (1971). *Laksefisket i Mandal i eldre tid*. Mandal.
- Slettan, B. (2006). *Mandal bys historie*. Bd. III. *En industriby vokser frem. 1850–1950*. Mandal: Mandal kommune.
- Solberg, L.K. *Badesaken*. http://www.revierhavnen.no/?page_id=86 (28. mars 2013).

- Somdal-Åmodt, T. og Alsvik, B. *På feriekoloni*.
http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/aktuelt_arkiv/feriekoloni.asp
(30.03.2013).
- Svendsen, Å. (2010). *Hvaler. En samtidshistorie 1945–2000*. Oslo: Aschehoug.
- Sætra, R. (1990). Sommergjester på Engholmen, *Agder Historielags Årsskrift* 62.
- Sørensen, E. Modum bad. Fra helse til turisme, http://www.historieboka.no/Modules/historiebok_tidsepoke_tema_artikkel.aspx?ObjectType=Article&Article.ID=2127&Category.ID=1158 (28.03. 2013).
- Travis, J. (1997). Continuity and change in English sea-bathing 1730–1900. A case of swimming with the tide, i S. Fisher (red.) *Recreation and the sea, Exeter maritime studies*, vol. 13: University of Exeter Press.
- Urbain, J.-D. 1994. *At the beach*. Minneapolis / London: University of Minnesota Press.
- Walmann, A. (2007). Opplevelser ved vann, *TOBIAS* 2 (3), elektronisk utgave: http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/tobias/tobiasartikler/Tob2007-2-3_5.htm (28.03. 2007).
- Walton, J.K. (1983). *The English seaside resort. A social history 1750–1914*. Leicester: Palgrave Macmillan.
- Walton, J.K. (1997). The seaside resorts of Western Europa, 1750–1939, i S. Fisher (red.) *Recreation and the sea, Exeter maritime studies*, vol. 13: University of Exeter Press.
- Walton, J.K. (2000). *The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century. Studies in popular culture*. Manchester: Manchester University Press.